25 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: НАРИСИ ІСТОРІЇ ТВОРЕННЯ НАЦІЇ ТА ДЕРЖАВИ / [Г. В. БОРЯК (КЕР. АВТ. КОЛ.), В. В. ГОЛОВКО (КООРДИНАТОР ПРОЕКТУ), В. М. ДАНИЛЕНКО, С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, О. М. МАЙБОРОДА, В. А. СМОЛІЙ (ВІДП. РЕД.), Л. Д. ЯКУБОВА, С. О. ЯНІШЕВСЬКИЙ]; НАН УКРАЇНИ; ІН-Т ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. – К.: НІКА-ЦЕНТР, 2016. – 796 С.

Проблеми сучасності перебувають у полі зору суспільства. Про них дискутують на ток-шоу політики, дають оцінки політологи, соціологи, філософи, економісти, журналісти. Інший рівень обговорення демонструють пересічні громадяни. Ці дискусії й розмови відрізняються характером, акцентами, постановкою проблеми, цілісністю й концептуальністю. Утім, вони є необхідним елементом існування сучасного суспільства, яке здатне рефлексувати щодо себе, і, таким чином, створювати власну ідентичність.

За таких умов очевидно, що історики також мають не лише право висловити власне бачення, але й метод, за допомогою якого це можна зробити. Власне, історики ніколи не стояли осторонь дискусії, і при потребі можна скласти солідну бібліографію наукових праць із актуальних проблем сучасності. Мова про інше, наскільки ці дослідження були затребувані суспільством і правлячими елітами? Те, що окремі історики перебували на найвищих державних посадах, мало що змінювало в цілому. Відбулося, по замовчуванню, тихе відсторонення істориків від проблем сучасності. У якості розради їм на відкуп було віддано минуле. Утім, минулого немає без теперішнього…

Ситуація змінилася лише нещодавно. Інформаційні провали України в конфлікті з Росією та криза світоглядних засад суспільства, повернули владу обличчям до істориків та їх історій. Іноді це набувало доволі гротескних форм, коли історикам пропонувалося стати агітаторами і пропагандистами в окопах “інформаційних баталій”. Але будемо відверті, повернення історії до “служниці влади” доволі не привабливий проект, від якого програють усі – і історики, і влада.

Перед лицем зовнішньої загрози зросла реальна потреба в осмисленні української ідентичності та пройденого за 25 років незалежності. Не абсолютизуючи значення останньої цифри, відзначимо, що вона приблизно відображає амплітуду існування державних форм у Центрально-Східній Європі XX ст. Так, цикл національної державності для багатьох держав у міжвоєнний період тривав 20 років, а радянський період – 40 років. Зважаючи на те, що в першому випадку ліквідація державності відбулася через зовнішню агресію, а в іншому – була результатом тривалого розвитку опозиційних сил, то усереднена цифра – 30 років, дозволяє говорити про доленосність нинішніх подій для України. Наша держава і суспільство, перебуваючи в одному з епіцентрів геополітичної напруги, на цивілізаційному розламі, у часі зіткнення традиції, модерну і постмодерну, мають скласти своєрідний “екзамен” щодо своєї суб’єктності в цих процесах.

Пройдений чвертьстолітній шлях України ставить чимало запитань: як зв'язати внутрішньополітичні суперечності і зовнішньополітичні хитання з різними очікуваннями й ціннісними орієнтаціями українців? Як у мереживі випадковостей політичних і економічних рішень, особистісного й кланово-партійного протистояння побачити шлях України? Як співвіднести цей шлях із світовими тенденціями до інтеграції й творення глобального простору? Перелік запитань можна продовжити, але навіть наведеного достатньо, аби зрозуміти очевидне – історики мають для цього метод.

Саме тому поява колективної праці "25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави" є важливою подією не лише в історіографічному сенсі, але й у контексті сучасних суспільно-політичних дискусій. До її створення долучилися провідні дослідники Інституту історії України: Валерій Смолій (відповідальний редактор), Геннадій Буряк (керівник авторського колективу), Володимир Головко (координатор проекту), Віктор Даниленко, Станіслав Кульчицький, Олександр Майборода, Лариса Якубова та Сергій Янішевський. Науково-допоміжні роботи виконали Юлія Грищенко, Ірина Кузьміна, Надія Лісунова, Валентина Матях і Олена Орлова.

Перед читанням подібних книг потрібно відкласти власний скепсис щодо "сучасної історії". Варто іронічно сприймати зауваження британського біографа Літтона Стрейчі з приводу сучасної йому історії вікторіанської епохи, яку неможливо написати через те, що "знаємо про неї надто багато". І, насамкінець, із розумінням поставитися до класичної китайської традиції, яка вважала, що офіційна історія династії не могла бути зафіксована до завершення часу її правління.

Однак, за справедливим зауваженням французького історика П. Нора, "ніяка інша епоха, крім нашої, не вважала, що її теперішнє вже споряджене "історичним" сенсом" [1, с. 22]. І в цьому визнанні полягає найбільша актуальність історичного осмислення сучасності, надання теперішньому права бути в історії як самоцінності, що має не лише узгоджуватися із науковими схемами минулого, але й мати свою власну неповторність у мозаїці людських образів та тривалих процесів.

Специфічною рисою сучасної історії є зосередженість на події, або, за метафорою П. Нора, життя "під знаком і законом, під тиранією події" [1, с. 47]. На відміну від історика минулого, історик сучасності не створює подію. У традиційній системі подія за своєю функцією залишалася привілеєм. Саме історик надавав їй місце і значущість, і ніщо не проникало в історію без його дозволу. Відома категоричність Е. Карра, який стверджував, що минула подія не стає історичним фактом, аж поки не буде визнана таким істориками. У сучасності подія пропонує себе ззовні, з усією вагою данності, ще до своєї обробки, до роботи часу [1, с. 27]. Сучасну подію творять мас-медіа, отож, роль історика вимагає корекції. Властивість події – зав'язувати в пучок розрізненні значення. Історик має знову розплутати їх, щоб від очевидності події повернутись до виявлення очевидності системи [1, с. 36]. Лише історик теперішнього, на думку П. Нора, "може схопити в усій тотальності події, в якій відображається суспільство, динамічний ансамбль того, що поокремо схоплюють інші спеціалісти гуманітарних наук. У тотальності події, яку журналіст викладає, пробуджує, заперечує, але не змінює, щоб інакше розмістити в серії значень. Тільки він може, наслідуючи етнолога чи географа, економіста чи соціолога, пробудити частку минулого, що надає тимчасового сенсу теперішньому. Але тим самим він опиняється в самій мережі історичного продукування, місце дії якого – не сховище архівів, хай навіть нещодавніх, а майданчик події; саме історик при ділі перебуває всередині гарячих, палаючих суспільств і зберігає холоднокровність" [1, с. 51].

Наведені думки французького історика дуже точно окреслюють нову якість, яку маємо застосувати до дослідження сучасності. Намір написати сучасну історію – завдання надскладне, яке вимагає певних самообмежень. Тож не випадково, у передмові до нарисів “25 років незалежності” дослідницькі завдання окреслюються реконструкцією політичних та соціально-економічних процесів (с. 8).

Розуміючи, що багато подій сучасної історії добре відомі широкому загалу, по-різному трактуються їх учасниками, або й досі тривають, автори свідомо обмежили суб’єктивну інтерпретацію й відмовилися від надмірного критицизму. Результатом спільної роботи стало створення солідного історичного наративу, підкріпленого необхідними статистичними й соціологічними даними.

Цей наратив не претендує на вичерпність викладу, проте – багатоаспектний і репрезентативний. Автори виважено оцінюють історичні процеси, уникаючи спрощення та навішування ярликів. Проголошені цінності – українська державність та незалежність, демократія та європейський вибір, позбавлені ідеалізації. Не випадково, займаючи критичну позицію щодо дій влади, науковці не вдаються до емоційності, притаманній партійній боротьбі. Така раціоналізація, безперечно, спрощує об’єктивну дійсність, але, з іншого боку, дозволяє окреслити стрижневі лінії українського державо- і націєтворення.

Автори свідомо обмежили джерельну базу, зокрема в площині інтернет-ЗМІ. Ступінь відбору та обробки джерел дозволяє побачити в монографії вагомий крок у напрямку наукового осмислення сучасності. Держава Україна та українське суспільство нарешті можуть побачити себе в історії. Створений наратив стане предметом пристрасних суперечок, але саме до нього звертатимуться люди, вивчаючи нелегкий шлях незалежності.

У основу авторського наративу, за класифікацією польського методолога Є. Топольського, закладено міф революції. Одразу підкреслимо, що міф – це не фальсифікація, а специфічний спосіб розуміння світу. Є. Топольський вбачає у міфі висловлювання, котрі щось повідомляють про світ, і при цьому здобули стихійно чи завдяки діям суспільних та політичних сил статус фактографічних або символічних істин – неверифікованих, “знерухомлених” і більш чи менш сакралізованих [2, с. 208]. Міф революції відноситься дослідником до фундаментальних, глибоко вкорінених у свідомість, міфів.

Сутністю міфу революції є переконання в тому, що в історії існують події, факти, процеси, котрі можуть ділити історію на відрізки, в яких увиразнюється відмінність між “до” і “після”, і так організовується наратив. Залежно від бачення цього зламу, в описах ситуацій “до” накопичуються відомості, що обґрунтовують цей злам (революцію), або ж звертають увагу на явища, які піддають його сумнівам. Те саме стосується періоду “після” [2, с. 212].

Пропонуючи осмислення сучасних подій крізь призму революцій, автори нарисів не просто описали сучасний тренд, піддалися навіюванню подіями, але зачепили головний нерв нашого суспільства – домінування революційної свідомості. Наразі не місце встановлювати її генезу та давати оцінку, але безперечним є факт, що впродовж XX ст. українське суспільство перебувало в дискурсі революції. Національна, національно-визвольна чи комуністична революції, відрізняючись цілями і гаслами, апелювали до революційності мас, заохочували їх до активного творення історії. У свідомість людей закладалося переконання престижності статусу машиніста “локомотиву історії”, яким, за відомою думкою К. Маркса, були революції. Не випадково, переважаючою установкою стала революційна зміна дійсності.

Було б наївно думати, що в 1991 р. світогляд українців позбувся революційності. Навіть перебудова, за визначенням М. Горбачова була революцією, так само революційним за суттю було відсторонення компартії від

влади. Отож, революційність у незалежній Україні виявилася успадкованою. Визнання цього факту змушує шукати альтернативу революції як процесу змін. Західна практика їх бачить у реформах [3]. Одне із можливих пояснень успіху західних країн у XX ст. криється у відмові від соціальних потрясінь, які супроводжують революції, на користь активного реформування. Висока соціальна ціна революцій спонукала західних реформаторів до еволюційних проектів політико-економічних і соціокультурних змін.

Коли в 1990-х рр. нові лідери української держави визначили своїм головним завданням реформування країни, то, значною мірою, не усвідомлювали ані власної непристосованості до реформ, ані готовності до них суспільства. Всі ще перебували в полоні революційних ілюзій, швидких очікувань, радикальних рішень. І хоча в реаліях революція і реформа діалектично зв'язані, можна констатувати, що українські реформи дисонували з революційною свідомістю більшості суспільства.

З огляду на це, зосередженість авторів на концепті революції видається виправданим. Щоправда, більшої методологічної розробки вимагає саме поняття революції. Автори, покликаючись на німецького філософа та культуролога В. Беньяміна, розглядають революцію як своєрідний "стоп-кран" у намаганнях людства зупинити суспільну катастрофу. Так, в українському варіанті Революція на граніті виявилася стоп-краном для неповернення країни у квазі-державне та радянське тоталітарне існування, надавши суспільний імпульс державотворенню 1990-х рр. Своєю чергою, Помаранчева революція стала запобіжником для імовірного згортання демократичних процесів й увімкнула зелене світло лібералізації суспільного й економічного життя. Революція гідності унеможливила формування авторитарного політичного режиму та відстояла державний суверенітет після зовнішньополітичного розвороту листопада 2013 р. (с. 7).

Безперечно, що тлумачення революції як "стоп-крану" не єдине. Більше того, воно протилежне поширеному уявленню про революцію як рушія історичного процесу. Можна згадати потужну консервативну критику революцій – Т. Карлейль, А. де Токвілль, Ж. де Местр, Р. Шатобріан, російські християнські філософи "срібного віку" тощо.

Упродовж XX ст. поняття революції суттєво трансформувалося. Якщо на його початку "революція" позначала насильне скинення народом державної системи, яка більше не відповідала вимогам епохи і втрачала здатність на еволюцію [4, с. 389], то наприкінці століття революціями були оголошені події, в яких насилля було замінено тиском мас. Це так контрастувало зі звичними уявленнями, що Т. Г. Еш навіть запропонував новий термін – "рефолюція", за допомогою якого пояснював події 1989 р. у східноєвропейському регіоні, де "реформи зверху йшли у відповідь на тиск знизу, який ставив своєю метою революцію" [5, с. 20].

Не менш актуальним залишається питання критеріїв сучасних революції, адже очевидно, що сам феномен революції є історично змінним. Ще мислитель початку століття Х. Ортега-і-Гассет підкреслював, що не кожен процес насильства проти влади є революцією, і навіть передбачав ймовірність революції, яка здійснюватиметься без жодної каплі крові. Бо в справжніх революціях насильство – найменш суттєва прикмета, а "революція – це не барикада, а стан духу". До того ж духу раціоналістичного, що притаманний окремим народам на певній стадії розвитку [6, с. 372].

На противагу метафорі В. Беньяміна про "стоп-кран" можна навести іншу, від завжди іронічного Л. Колаковського – "прекрасна хвороба". Польський філософ вбачав революційний процес у швидкому розпаді інституційних форм колективного життя, у результаті чого знаряддя, за допомогою яких інституції регулювали поведінку людей – уряд, поліція, суди, представницькі органи, –

перестають діяти і ніхто не контролює ситуацію. Отже, революція є розкладом інституційних форм влади, а всі нові форми, виділені через цей процес розкладу, є завершенням, а не продовженням цього процесу [7, с. 246]. Саме в такому контексті революція – є "хворобою суспільства, паралічем її регуляційних систем, і її можна так схарактеризувати незалежно від того, чи ті регуляційні системи мали деспотичний чи демократичний характер" [7, с. 250].

Не наполягаючи на цій грі метафор, вбачаємо суспільну корисність у чесній дискусії щодо революції, адже, значною мірою, це одна із координат нашого перебування. Мова не стільки про обрання тих чи інших оціночних суджень, революція – це добре чи погано, а про те, наскільки їх потенціал є сприятливим для держави і суспільства при виборі стратегій розвитку, консолідації та національної безпеки.

З-поміж дослідницьких завдань авторського колективу виділяється спроба концептуалізації історичного процесу, ознакою чого стала термінологічна робота, пошук чітких формулювань і дефініцій, які б дозволили побачити теперішнє у широкому контексті української історії. Назвемо окремі з них, які прояснюють авторську позицію з актуальних питань. Так УРСР – квазідержавне утворення (с. 11), а змістом процесів 1989–1991 рр. стало "еволюційне перетворення держави із квазі- на повноцінну". Останні процеси характеризуються в якості мирної "національної революції" (с. 28).

Вважаємо виправданим акцент на характері україно-російських взаємин, показ еволюції впливу Росії на українське державо- та націєтворення. На сторінках монографії знайшли висвітлення їх вузлові події – переговорний процес та підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (1997 р.), російський сепаратизм першої половини 1990-х у Криму, етапи поділу і визначення статусу Чорноморського флоту в Україні, будівництво дамби на о. Коса Тузла, газові і продуктові війни тощо. Нинішній "російсько-український конфлікт" розглядається складовою "Революції гідності" (с. 605) та широким тлом в межах якого розгортається "анексія Криму", "збройна агресія Росії проти України", "гібридна війна" тощо.

Революційний процес в Україні осмислюється через "Революцію на граніті", "Помаранчеву революцію" та "Революцію гідності". Складовими останньої визначено "Євромайдан" та "Українську лютневу революцію". Наскрізно через них проходить ідея "Майдану". Наведемо характерну цитату: "Студентська Революція на граніті, яку нині називають першим українським Майданом, була успішним ненасильницьким політичним протестом… Разом із іншими акціями громадянської непокори, що охопили Україну в жовтні 1990 р., вона заклала традиції демократичних форм протесту" (с. 125). Можна поставити логічне запитання: а чи не буде така екстраполяція штучним підтягуванням фактів під загальну концепцію?

І ще одне, абсолютизація революційного начала, і бачення в ньому "демократичних форм протесту" схиляє до доволі широкого тлумачення демократії. За таких обставин, новітні українські революції – це або вияв недовіри до парламентських форм демократії, або їх заміна, або спроба підтримки "знизу". Останнє логічне тільки у випадку визнання того, що рівень громадянського суспільства вищий за державотворчі спроможності політичних еліт.

Формат рецензії не дозволяє докладно зупинитися на аргументації авторів, тож спробуємо коротко охарактеризувати принципові теоретичні положення. Сучасний етап державо- і націотворення дослідники помістили в широкий історичний контекст. Розрізняючи процес державності на території України та українську державу. Так, витоки першого процесу відносяться до початку доби заліза (с. 17), і охоплюють всі державні утворення безвідносно до їх етнічного

ядра. Тоді як витоки другого феномену з'являються в середині XVII ст. і пов'язані з державотворчими зусиллями українського козацтва (с.23–25).

Автори задекларували етніцистське розуміння феномену української нації (с. 15), яке дозволяє не просто вбачати її витоки в новий час, але й підкреслює важливість етнічної компоненти на сучасному етапі націотворення. Інша річ, що її використання має узгоджуватися із іншими тенденціями суспільного розвитку. Автори наполягають на необхідності розуміння змінного характеру нації, який зумовлюється глибинними соціокультурними процесами. Видається актуальним висновок до першого розділу: "етнічність зараз не є єдиним критерієм належності особи до нації: майже всі нації є поліетнічними спільнотами громадян. Тим не менше не можна ігнорувати чинника етносоціальної структури конкретної нації – відсутності чи наявності в неї етнічного ядра, з яким пов'язана легітимність національно-державного самовизначення, принцип найбільшої відповідальності за стан справ у державі та за її історичний вибір. Українська нація є нацією етноядерною, етнічна більшість якої має перед собою вкрай відповідальне завдання – підтвердити своїми діями легітимність національного самовизначення і об'єднати в процесі державотворення весь поліетнічний соціум на засадах правової рівності і солідарності" (с. 30). У перспективі це дозволяє авторам говорити про політичну концепцію української нації як найбільш відповідну реаліям сьогодення.

Ще однією методологічною рисою роботи є застосування синергетичної теорії та темпорального розділення процесів державотворення та націєтворення, підкреслення їх "нелінійності і нестійкості" (с. 22). Це дозволило не тільки показати історичний вимір взаємопереплетення і розходження цих процесів, але й розглянути їх сучасну динаміку. Вона також визначається неспівпадінням державо- та націєтворчих процесів.

Системоутворюючим хребтом сучасної української історії визначено три революції – Студентську "на граніті", Помаранчеву та Гідності, що відображено в структурі роботи. У монографії подано їх докладний хід, визначено лінії протистояння політичних акторів та їх ідеологічні позиції. Своєрідним вододілом сучасності стала Помаранчева революція. Якщо до неї визначальна роль відводилася еволюції державних інститутів, які прагнули утвердити свою "незалежність", то після 2004 р. на перші ролі виходить українське суспільство. Показові назви розділів: третій – "1992–2004: держава шукає себе", п'ятий – "2005–2010: суспільство шукає себе".

Попри умовність такого поділу, авторам вдалося наголосити на важливому внутрішньому конфлікті українського сьогодення: слабкому діалозі та співпраці між державою і громадянським суспільством. Відсутність чітких правил та довіри між ними, постійне перетягування канату, стали перешкодою стабільному розвитку України. Держава перетворилася на інструмент впливу економічних еліт при вирішенні власних бізнесових проблем та стримуванні громадянського суспільства. Не випадково, останнє переважно заявляло про себе не в системі парламентської демократії та конкурентної політичної боротьби, а в революційних кроках. Можна припустити, що навіть прагнення до євроінтеграції зумовлювлюється не стільки "вірою" в "європейський проект", скільки недовірою до інститутів української держави. Відповідно, європейський чиновник розглядається надійним контролером для українських казнокрадів.

У монографії показано широке тло політичних, соціально-економічних та національно-культурних процесів, які передували незалежності. Наведений у другому розділі фактичний матеріал показує складність перебудови, яка започаткувала ряд важливих для сьогодення процесів як от формування інституту власників, появу демократії, плюралізму й громадянського суспільства. Усі вони тією чи іншою мірою були переплетені з самовизначенням українців й

визначали його можливості. Для прикладу, формування інституту власності сприяло прагненням партноменклатури перепідпорядкувати собі власність на території республіки. І це об'єктивно вплинуло на їх підтримку суверенітету УРСР, а згодом – специфічну позицію щодо проголошення незалежності. Вони не заперечували проти неї, але й не боролися. Дискурс перебудови цікавий і в іншому контексті. Відомо, що її кремлівські "прораби" оголосили зміни революційними. Отож, цікаве питання: як співвідноситься революційність перебудови з національною революцією?

Було б надто спрощено вважати, що описана криза СРСР наприкінці 1980-х рр., яка включала у себе крах радянської адміністративно-командної та тоталітарної системи (с. 55) автоматично вела до постання незалежної України. Не випадково автори пишуть про "збіг історичних обставин" (с. 11). Це була одна із точок біфуркації, яка створювала різні альтернативи.

Обрання незалежності отримало високу оцінку авторів, адже дозволило суспільству "повернутися до свого природного стану і природного розвитку" (с. 55). Річ у тому, що суспільна система створена більшовиками була штучним теоретичним витвором, неспроможним до втілення в реальному житті.

У цьому контексті виникає роздум щодо точки повернення України після відмови від більшовицького експерименту. Гасла національного відродження, артикульовані в програмі НРУ та інших опозиційних сил, як би це парадоксально не звучало, повертали суспільство у 1917–1921 рр. Не випадково чимало актуальних завдань 1990-х рр. змістово нагадували хитання Центральної Ради і Директорії. Автори непрямо це підтверджують коли пропонують термін "українська лютнева революція" до подій 20–23 лютого 2014 р. Так, діахронний контекст дозволяє їм сполучити і порівняти ці події з Українською революцією 1917–1921 рр. (с. 579).

Події, які відбувалися між революціями згруповані дослідниками в три лінії – політичні процеси, соціально-економічні відносини та націєтворення. Першим традиційно віддано перевагу, адже одним із проявів пострадянської свідомості є її надмірна політизованість. Використовуючи методологію теорії еліт, показано закономірності формування політичної еліти України як результату розпаду колишньої компартійної номенклатури. Так, ідеологічні ортодокси змушені були залишити керівні посади, а інша частина – пішла в бізнес, утворивши невеликий прошарок банкірів, президентів фінансових фондів, власників підприємств тощо. Основна частина номенклатури, що знаходилася між цими крайніми групами, утворила "партію влади". Самостійність піднесла її статус і відкрила міжнародні перспективи, тим більше що в нових умовах вона не мала конкурентів, а чимало професійно придатних політиків мітингової хвилі були поглинуті нею (с. 144).

Подальші політичні процеси й конфлікти сприяли переструктуруванню "партії влади", але мало змінювало якість. До 2003 р. 52 % керівників місцевих і 46 % керівників центральних органів державного управління починали свою бюрократичну кар'єру з радянських часів (с. 144). Мінялися радше фігури, навколо яких концентрувалася "партія влади". Приналежність до неї дозволяла успішно реалізовувати економічні проекти й збагачуватися. Лише наприкінці 1990-х рр. у ній стали помітними розмежування, які переросли у відкритий конфлікт між пропрезидентськими і опозиційними фракціями у Верховній Раді. Останній став закономірним з огляду на формування олігархічної економіки й прагнення олігархів отримати політичну владу.

Автори відносять визрівання в Україні громадянського суспільства у переддень Помаранчевої революції (с. 279), що стало однією з визначальних умов її здійснення. Помаранчева революція поклала край спробі сформувати "управляєму" демократію, і сформувала великий суспільний запит на оновлення влади. Зникнення диктатури зумовило розвиток громадянського суспільства (с.

323). Так, у 2005–2008 рр. істотно послабився тиск держави на суспільство: вибори проходили максимально демократично, зросла свобода слова, бізнес відчув себе суспільною силою. За цими позитивними тенденціями дослідники показали зворотній бік, який охарактеризували “дитячою хворобою” української демократії – цинічна боротьба за владу, комерція проплачених мітингів, нехтування ЗМІ журналістською етикою тощо. Як результат, із кінця 2008 р. до початку 2010 р. девальвація демократичних цінностей та соціально-економічний популізм “відкрили шлях авторитарним тенденціям 2010–2013 рр.” (с. 436). Їх подоланням стала Революція гідності.

Другою лінією став аналіз соціально-економічних відносин. У монографії підкреслюється важливість формування інституту власності, ключову роль в якому відведено українській номенклатурі. Вона скористалася могутнім піднесенням національного руху і “почала перепідпорядковувати собі місцеві об’єкти союзних структур” (с. 145). Розкрито особливості української ваучерної та грошової приватизації, які сприяли появі фінансово-промислових груп та “олігархів”. Автори цілком обґрунтовано називають 1998 р., коли у приватну власність перейшов 61 591 об’єкт, періодом завершення становлення приватного власника (с. 231). У подальшому домінували процеси переділу власності, в яких держава стала найпотужнішим інструментом впливу.

Автори критично оцінили стартовий потенціал української економіки при переході на ринкові відносини. Вона, не мала закритих виробничих циклів та належала до найбільш енергозатратних у світі. Відсутність продуманої економічної політики з боку держави, а також прагнення еліт здешевити процес приватизації через доведення підприємств до банкрутства, сприяли падінню у 1994 р. обсягів промисловості до 51,2 % від рівня 1990 р. (с. 212). Цілком обґрунтованою виглядає думка про те, що економічний спад завдав серйозного удару по ідеї незалежності. Водночас, “з 1992 по 2002 рр. Україна пройшла тернистий шлях від планової до ринкової економіки” (с. 236).

У наступні роки в Україні сформувалася олігархічна модель економіки, пік якої припав на 2007–2008 рр. У державі посилився вплив на суспільство фінансово-промислових груп, який не обмежувався економікою і політикою, але й активно здійснювався через засоби масової інформації та спорт (с. 456). Олігархи перетворилися на активних учасників політичних процесів, достатньо самостійних у прийнятті рішень. Автори розглядають 2008 р. рубіжним для економіки України. Тоді було досягнуто 90 % ВВП від рівня 1992 р., а подальше зростання зупинене світовою економічною кризою 2008–2009 рр. Остання показала слабкість економічної основи держави через “недалекоглядність політичних і бізнесових еліт” (с. 463).

Усе це в комплексі спричинило повернення до форматів взаємодії держави і бізнесу характерних для межі 1990–2000-х рр. Фінансово-промислові групи знову перетворилися на “молодших партнерів” вищого чиновництва, яке повернулося до методів “дикого капіталізму” 1990-х рр. На думку авторів, це стало основою для посилення авторитарних тенденцій, які призвели до подій 2014 р. (с. 476).

Третьою лінією став розгляд націєтворчого процесу. Його динаміка дещо відставала від державотворення і соціально-економічних процесів. Автори вказують, що системотворчим фоном першого десятиріччя становлення української державності стала глибока соціально-економічна криза, яка “вкрай деструктивно впливала на процеси культуро- і націєтворення” (с. 239). Відсутність консенсусу в цих питаннях значною мірою дискредитували національну ідею. Водночас, вказується лояльний характер національної політики Української держави щодо національних меншин.

У монографії підкреслюється проблемність упровадження в життя українського етноцентричного проекту (с. 243) та його нереалізованість в умовах незалежності. Головна причина цього – поліетнічний характер населення. Констатується, що очікуваного бурхливого національного відродження не спостерігалося. Більше того, "тренд національного відродження… впродовж перших двох десятиліть незалежності виявився одним із найменш затребуваних суспільством" (с. 542). Не випадково, "українізація" 1990-х років розглядається в якості інерції радянської національної політики. Вона була не лише смисловим, а й практичним продовженням базової ідеологічної дискусії радянських часів щодо спроможності українського народу повною мірою реалізувати набуте право на державний суверенітет та автентичність культури (с. 259).

Автори критичні щодо досягнень націєтворення у 1990-х рр., пояснюючи це широким рівнем дистанціювання державної влади та її інститутів від суспільства, хронічною неспроможністю політико-правових інститутів України сформувати в очах громадян належний рівень легітимації процесів державотворення (с. 275). Проте, вказують, що саме тоді з множини історичних альтернатив обирався шлях культурного поступу України (с. 275), постала диференційована культурна реальність модерного типу з великим діапазоном субкультур і контркультур (с. 261).

У монографії деконструюються стереотипні уявлення щодо особливостей українського суспільства, які були й подекуди залишаються інструментами маніпуляції, політичної та інформаційної війни. Так, відкидається концепція "двох Україн", альтернативою якій пропонується концепція 11–12 самобутніх регіонів (с. 698). Підкреслюється двомовний характер українського суспільства (с. 529).

Важливим є визнання змінності умов формування нації. Саме тому сучасна глобалізація, універсалізація культурних феноменів та ідентифікаційних криз накладають відбиток на перебіг етнокультурних процесів та створюють якісно нові умови формування національних ідентичностей (с. 542). Зважаючи на методологічну складність феномену нації, дослідники виділяють окремі типи ідентичності – національну, пострадянську, ліберально-космополітичну та імперську (с. 725), які конкурують між собою в Україні. При цьому "найболючішою проблемою українського націєтворення… залишається навизначеність національної ідентичності" (с. 703).

Активізація процесу націєтворення була зумовлена зовнішньою загрозою – російською агресією, яка вивела суспільство зі стану "своєрідного анабіозу" (с. 701), і стала "відправною точкою мобілізації української ідентичності" (с. 702). Відкидання попередніх типів ідентичності, змусило науковців прямо поставити завдання необхідності вироблення "консенсусної моделі національної ідеї" (с. 730). Вказуючи, що пошуки такої моделі тривають, дослідники підкреслюють необхідність творчого перегляду спадщини українського націоналізму. Вони вважають безперспективним бездумне наслідування його ідей, сучасному глобалізованому світі. Принциповим є висновок: "Подальше культивування формату національного проекту, омріяного на межі XIX–XX ст., не матиме успіху. Варто усвідомити, що відтоді не просто минуло багато часу: світ, а разом з ним і центральні актори тогочасного проекту (Росія/росіяни, Польща/поляки, Україна/українці) змінилися до невпізнаності, чимало завдань тогочасного проекту вже вирішені, натомість глобалізація висуває принципово нові виклики і завдання, на які український проект, якщо він зацікавлений у прогресивному розвитку, має шукати і давати сучасні відповіді. Давати їх, перебуваючи в полоні політичного дискурсу XIX ст., неможливо" (с. 730).

Погоджуємося з думкою, що події 2013/14 років надали найпотужнішого за всю новітню історію імпульсу для переосмислення вітчизняної історії,

політичної дії, базових духовних та ідеологічних практик, власне – українського проекту як такого (с. 732). Реалії сьогодення спонукають науковців говорити про перспективи створення політичної нації та нових складностей при її формуванні: “Саме під впливом воєнних загроз шальки терезів, що чверть століття балансували між варіантами етнічної та політичної нації, виразно колихнулись на користь створення політичної нації. Це означатиме не лише невідворотну втрату українськими націоналістами монополії висловлення українських націє- і державотворчих амбіцій, а й загострення внутрішньополітичної боротьби після завершення збройного протистояння агресорові” (с. 755).

Створений історичний наратив відображає авторське бачення державо- і націєтворчого процесів в Україні. І якщо в подієвій площині розглянуто об’єктивні історичні процеси, то в площині інтерпретації не все так однозначно. Здається, маємо підстави по-іншому осмислити проблему розпаду СРСР і, відповідно, постання незалежної України. Вже традиційна точка зору полягає в осмисленні розпаду СРСР у “коротких” історичних рамках – 1989–1991 рр. Такий підхід історично точно відображає процес інституційного розпаду держави та втрати компартією монополії на владу. Однак, навряд чи все можна зводити до цього, і не зважати на інші складові.

Так, інституційний розпад держави на більшій частині пострадянського простору не співпав із розпадом ментальної спільноти, яка забезпечувала його існування. Спільним у нових пострадянських державах виявився суспільний феномен, який по-різному називається (homo sovieticus, червона людина), але живився ностальгією за радянським часом. Він виявився сприятливим для активізації Росією реінтеграції на пострадянському просторі.

Бачення СРСР структурою імперського типу (а саме так його найчастіше осмислюють у науковому середовищі й публіцистиці), дозволяє застосувати до нього загальні принципи розпаду імперій. Так, О. Мотиль розрізняє поняття виснаження і розпад імперії. Найперше, імперія – це ієрархічно організована політична система, що має втулкоподібну будову – як колесо без обода, – в якій центральна еліта і влада домінують над периферійними елітами і спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії. Виснаження означає послаблення центральної влади на периферії і поступову втрата клаптиків периферійних територій. Розпад передбачає постання суттєвих стосунків між периферіями і провіщає кінець імперії як особливо структурованої політичної системи [8, с. 19]. Так от, на відміну від виснаження, яке невідворотно деімперіалізує імперію, зводячи її до шкаралупи себе колишньої, крах не конче призводить до кінця імперії. Він настає тоді, якщо і коли центр послаблений і не може виконувати роль втулки. Потрясіння можуть так струснути системою, що призведуть до розриву зв’язків між її частинами. Коли імперські “спиці” зникають, периферії виявляються полишеними на власні сили як формально незалежні політичні утворення. Але формальна незалежність не конче означає зникнення імперії як системи [8, с. 118].

Конфлікти у Придністров’ї, Нагірному Карабасі, Грузії, на сході України – частина “повзучого” розпаду СРСР, який хронологічно триває дотепер, і одночасно процесу відродження імперії (в категоріях О. Мотиля). Відтак, сучасний державо- і націєтворчий процеси в Україні накладаються, синхронізуються із ними. У цьому немає логічної суперечності, бо мова йде про різні тенденції, відповідно, проекти, які реалізуються на пострадянському просторі.

Особливістю авторського бачення державо- і націєтворчого процесу є акцент на революційному характері змін. Саме революції – студентська 1990 р., Помаранчева та Гідності стали в різній мірі визначальними чинниками означених

процесів. Не помічати цей вплив було б безглуздо. І все ж. Здається, автори дещо перебільшують значення “революції на граніті”. По-перше, її безпосередні наслідки обмежилися відставкою голови Ради Міністрів УРСР В. Масола, тоді як інші принципові питання – проігноровані. По-друге, “революція на граніті”, як і молодіжний студентський рух вцілому, були складовою частиною значно ширшого руху – демократизації та боротьби за незалежність.

І якщо говорити про революційний характер змін у 1989–1991 рр., то логічніше розглядати його в дискурсі антикомуністичних революцій 1989 р. у Польщі, Угорщині чи Чехословаччині. Але якщо у східноєвропейському випадку завдання революцій були в основному реалізовані – суспільство відмовилося від комунізму, то в Україні цього не сталося. Від початку українська антикомуністична революція розривалася між двома завданнями – державною незалежністю й антикомунізмом. Перемогла лише одна лінія – державницька. Це сталося не через компроміс із комуністичною владою (як це переважно було в Східній Європі, звідси ще одна назва тих революцій – “переговорні”), а через перехоплення гасел національного відродження комуністичною більшістю. Відтак, антикомуністичний потенціал 1991 р. не був вичерпаним, і комунізм (чи точніше ностальгія за радянським ладом) ще довго, поряд із майже десятирічним політичним домінуванням лівих сил, зберігав свою актуальність. Отож, усі наступні революції – 2004 р. і 2013 р. можна розглядати саме як продовження розпочатого в 1989 р. Це не означає, що всі вони зациклювалися на антикомунізмі. Навпаки, вони актуалізували нові суспільні виклики, які поставали в процесі розвитку держави й суспільства, і вже антикомунізм був швидше атавізмом, аніж мотором руху.

Продовжуючи аналогії з антикомуністичними революціями 1989 р., можна сказати, що Помаранчева революція стала відповідником “круглих столів”. Саме тоді вперше до влади прийшли опозиційні сили, домовившись із попередниками. У цьому контексті варто розуміти, що ці сили вже були частиною системи. Так само як і східноєвропейська опозиція вийшла з системи, аби її зруйнувати. Порівнюючи динаміку східноєвропейських революцій і української, можна помітити швидку вичерпність потенціалу опозиції, її невміння / небажання розривати зв’язок із системою. За такої умови колишні комуністичні сили, трансформувавшись у респектабельні ліві партії, повертались до влади. Те ж саме відбулося в постпомаранчевий період. Колишня “партія влади” трансформувалася у “біло-блакитний” табір.

Щоправда, на цьому аналогії закінчуються. Бо східноєвропейські ліві, розірвавши зі своїм радянським минулим, запропонували суспільству прийнятну соціальну програму й цінності. Однак, в українських реаліях повернення “колишніх” нагадувало повернення Бурбонів після наполеонівських війн. Вони вдавали ніби нічого не відбулося. За таких умов на передову вийшов фактор вулиці, який найповніше проявився під час Революції гідності. Звернемо увагу, що однією з причин успішності східноєвропейських переговорних революцій стало спільне бажання “владних” і “безвладних” не допустити в політику фактор вулиці.

Події 2013–2014 рр. стали свідченням втрати довіри суспільства до еліт. Рушійною силою Революції Гідності стало покоління, що знаходилося у опозиції до системи. Один із лідерів “студентської революції” 1990 р. О. Доній колись озвучив цікаву думку: зміни в Україну прийдуть після 2009 р., коли право вибору отримають молоді люди народжені в незалежній Україні. Євромайдан, автомайдан, Революція Гідності виявилися, здебільшого, “виборчим правом” цього покоління.

Отож, фактор “вулиці”, який східноєвропейські “владні” і “безвладні” прагнули не допустити в свою політику, в українському варіанті порушив

“оксамитові” схеми. Показово, що Майдан 2014 р. виступив проти системної опозиції, представленої А. Яценюком, В. Кличком та О. Тягнибоком, так само як і не прийняв Ю. Тимошенко. Не випадково, їх політичні сили, намагаючись утриматися в політиці, були змушені прийняти в свої ряди активістів “вулиці”. Якщо в Революції Гідності бачити завершення антикомуністичної революції, то очевидно, вона виконала своє завдання, але її колір був трагічно інший.

Як бачимо, сучасність багатоаспектна, і у подіях розкриває свої різні грані – звідси дискусії й різні інтерпретації. Було б самовпевнено думати, що ними можна обмежитися в умовах незавершеності державо- і націєтворчих процесів. Рецензовані нариси є чудовим зразком застосування історичного методу до них, які дозволяють не тільки осмислити прожите, але й запропонувати свіжі ідеї на сьогодень. Йдучи по гарячим слідам, важко ставити крапку. Не випадково, автори закінчили нариси тезою, яка передбачає постійне повернення до написаного: “Верхня часова межа Революції гідності залишається невизначною (2013–20??), та й сама назва цих подій може переглядатися й уточнюватись у напрямі врахування в назві поняття розмірів феномена, який, найімовірніше, набуватиме більш масштабного характеру” (с. 779). І це правда, історії істориків не здатні зупинити рух історії…

Список використаних джерел

1. *Нора П.* Теперішнє, нація, пам’ять / П’єр Нора. – К.: КЛІО, 2014. – 272 с. 2. *Топольський Є.* Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Єжи Топольський. – К.: К. І. С., 2012. – 400 с. 3. *Революция* и реформа: их влияние на историю общества // Новая и новейшая история. – 1991. – № 2. – С. 74–103. 4. *Керенский А.* Россия в поворотный момент истории / Александр Керенский. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 524 с. 5. *История* антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / отв. ред. Ю. Новопашин. – М.: Наука, 2007. – 397 с. 6. *Ортега-і-Гасет Х.* Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет. – К.: Основи, 1994. – 420 с. 7. *Колаковський Л.* Похвала не консеквентності, або як бути консервативно-ліберальним соціалістом: есеї / Лешек Колаковський. – К.: Грані-Т, 2012. – 320 с. 8. *Мотиль О.* Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль. – К.: Критика, 2009. – 200 с.

Ярослав Секо (Україна)